

Epitaful, reper tanatologic

Pr. dr. Adrian ZAHARIA*

Keywords: *epitaph, grave, death, funerary inscriptions, funerary cross*

Abstract: Studiul prezintă o succintă analiză a importanței domeniului funerar, care exprimă cel mai bine cultura și trăirea religioasă a oamenilor, superstițiile, fri-cile, cutumele. Evocarea obiceiului din timpuri preistorice de a însemna locurile de înmormântare cu repere vizibile. Scrijelirea inițialelor defunctului pe piatra funerară, odată cu dezvoltarea abilității de a utiliza limbajul simbolurilor. Inscriptiile funerare la unele popoare antice. Varietatea epitafurilor din vremuri străvechi, dar și din perioada modernă, identificate pe teritoriul țării noastre și importanța deosebită a acestora pentru creștini, inclusiv din punct de vedere misionar.

„Dacă vrei să plângi, să râzi, să îneveți și să te inspiri,
mergi printr-un cimitir și citește epitafurile
sau inscripțiile de pe morminte”¹.
(Penny Colman)

I. Semnificație

Fiecare dintre noi a avut, cel puțin o dată, ocazia să meargă într-un cimitir și să observe că pe monumentele funerare sunt anumite inscripții. Ceva anume parcă ne atrage, de fiecare dată când păsim în lumea celor adormiți, să

* Pr. dr. Adrian ZAHARIA – doctor în Teologie al Facultății de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae” din cadrul Universității „Al. I. Cuza” din Iași și preot coslujitor la Parohia „Învierea Domnului” din Iași; e-mail: pr.adrianzaharia@yahoo.com

¹ Penny COLMAN, *Corpses, Coffins and Crypts. A History of Burial*, Henry Holt and Company, New York, 1997, p. 172.

citim aceste cuvinte, mai ales dacă ele nu cuprind doar numele, prenumele, data nașterii și data morții, ci anumite fraze ce sunt așezate special pentru cei care trec pe acolo, pentru cei rămași în această viață.

Au aceste texte o anumită importanță și pentru un creștin? Ne pot călăuzi pașii prin viață spre mântuire? Pentru a putea răspunde, măcar în parte, la aceste întrebări, trebuie să înțelegem cum, de-a lungul timpului, epitafurile, căci aşa se numesc aceste texte, s-au integrat riturilor funerare și le-au îmbogățit semnificațiile și importanța.

Dacă încercăm să găsim, în diverse dicționare, o definiție a cuvântului *epitaf* (în greaca veche ἐπιτάφιος; *epi*=pe, deasupra + *taphos*=mormânt; literalmente: „de pe lespede”²), aflăm că acesta este un text scurt, o inscripție funerară, în versuri sau în proză, cuprinzând elogiu defunctului sau o sentință morală, inscripționată sau gravată pe piatra, monumentul funerar, crucea sau placa memorială de la mormânt. Textul menționat poate cuprinde un citat semnificativ din diverși autori, un verset biblic sau, de multe ori, creații ale familiei celui decedat sau ale altor persoane, având conținut și semnificații foarte diverse³. De obicei, textul mai include elemente biografice: numele persoanei, data nașterii și a morții, ocupația etc. Unele epitafuri

² Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din Țara Moldovei și țările vecine în sec. XVII - începutul sec. al XIX-lea”, în: *Tyrageta, Istorie. Muzeologie*, s.n., vol. VII [XXII], nr. 2, Chișinău, 2013, p. 115; „Detașându-se în ansamblul sculpturii lapidare ca opere de sine stătătoare, lespezile funerare constituie obiectul unui capitol mare și bine distinct al istoriei artei universale, cunoscând de-a lungul mileniilor o largă răspândire și o considerabilă varietate de motive decorative ale căror tradiții vin din lumea antichității euroasiatice și egiptene, perpetuându-se în toată lumea creștină medievală. Cioplite în roci de calcar, de gresie, de marmură sau de granit, ele au aproape întotdeauna fie forme trapezoidale, fie dreptunghiulare și sunt decorate - în reliefuri de toate gradele - cu motive geometrice și simbolice, cu stilizări fitomorfe și zoomorfe, cu scene religioase și din viața defuncților sau chiar cu imaginile acestora sculptate în poziții culcate, cunoscute sub numele de gisanti. Foarte frecvent decorațiile enumerate sunt însoțite de inscripții, perimetrale sau centrale, săpate în champleve. Lespezile funerare sunt direct legate de cultul morților și au menirea să închidă, ca niște capace, sarcophagele care conțin rămășițele pământești ale celor dispăruti, sau să marcheze la suprafața pământului locurile în care se află mormintele hipogee, atunci când defuncții au fost înhumatați, în ultimul caz, lespezile funerare nu sunt așezate întotdeauna direct pe suprafața mormintelor, ci, adeseori, pe niște socluri cu dimensiuni corespunzătoare, construite deasupra lor, ale căror fațade pot fi simple sau decorate cu motive similare acelora de pe lespezi, ceea ce le conferă un aspect mult mai fastuos, în toate cazurile însă, mai cu seamă prin inscripțiile lor, lespezile funerare îndeplinește o funcție fundamentală comună și anume, aceea de a perpetua în posteritate memoria înaintașilor, datele esențiale privitoare la biografia, rangurile sociale și faptele acestora” (<https://www.putna.ro/Lespezi-s3-ss6-c1.php>, accesat la data de 27.05.2021).

³ <https://www.loveliveson.com/epitaph/#whatisanepitaphanchor>, accesat la data de 13.01.2020.

sunt compuse sau alese chiar de persoana înhumată, înainte de moarte. De asemenea, epitaful poate însemna o poezie epigramatică având ca pretext moartea (imaginată) a unei persoane⁴.

Epitaful în cadrul liturgic ortodox are înțelesul de „pânză de in sau de mătase, de catifea sau de mușama, pe care se află imprimată, brodată ori zugrăvită icoana înmormântării Mântuitorului Iisus Hristos⁵.

În cele ce urmează, ne vom rezuma în a face câteva aprecieri despre epitafuri ca texte funerare.

II. Rolul istoric și cultural

Fără a exagera, se poate afirma că domeniul funerar exprimă cel mai bine cultura și trăirea religioasă a oamenilor: credința, superstițiile, fricile, cutumele. Din cercetarea necropolelor ne putem da seama, atât de continuitatea culturală a unui popor pe anumite meleaguri, cât și de originea multora dintre practicile religioase de astăzi. Descoperirile arheologice, din care fac parte și epitafurile, au, aşadar, acest rol de a confirma sau infirma informațiile cultural-istorice și tradițiile locale.

Din timpuri preistorice „a apărut nevoia și apoi obiceiul de a însemna locurile de înmormântare (ale incinerațiilor sau înhumățiilor, morminte simple sau colective) cu repere vizibile. Se marcau astfel mormintele plane cu semne distinctive din lemn sau piatră și uneori și tumuli”⁶. Pentru sute, dacă nu mii de ani, epitaful a fost o parte importantă a ritualului morții. Înainte de dezvoltarea limbajului scris și a instrumentelor adecvate pentru sculptură,

⁴ <http://www.archeus.ro/lingvistica/CautareDex?query=EPITAF>, accesat la data de 13.01.2020.

⁵ Epitaful „se întrebuiștează o singură dată pe an, la slujba Vecerniei din Vinerea Patimilor, când este scos în procesiune din sfântul altar și așezat în mijlocul bisericii, pe o masă ori pe un analog, și apoi la slujba Prohodului din noaptea Vinerii Patimilor (Utrenia Sâmbetei celei mari), când este purtat în procesiune în jurul bisericii și apoi așezat pe Sfânta Masă, unde rămâne până la Înălțarea Domnului, când este ridicat și pus la locul unde se păstrează tot anul. Epitaful închipuie trupul mort al Domnului, amintind de înmormântarea acestuia, iar ridicarea lui de pe Sfânta Masă în miercurea din ajunul Înălțării simbolizează înălțarea la cer a Mântuitorului [...]. În timpul mai nou se întrebuiștează pe la unele biserici și un epitaf cu icoana Adormirii Maicii Domnului, utilizat la privegherea din ajunul praznicului Adormirii Maicii Domnului, în același mod în care se folosește epitaful propriu-zis (al Mântuitorului) la slujba Prohodului din noaptea Vinerii Patimilor” (Cf. Preot prof. dr. Ene BRANIȘTE, *Liturgică generală*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002, pp. 240-241).

⁶ Eugen NICOLAE, Constantin PREDA (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei vechi a României*, vol. III, M-Q, Editura Enciclopedică București, 2000, p. 105.

mormântul a fost marcat, după cum am arătat, într-un mod rudimentar. Mai târziu, oamenii au dezvoltat abilitatea de a utiliza limbajul simbolurilor, aceștia folosind o piatră cu vârf ascuțit pentru a scrijeli inițialele defunctului pe piatra funerară⁷.

De mii de ani, epitafurile au fost scrise pentru a însemna date biografice ale celui decedat, evenimente istorice, pentru a exprima durerea, pentru a afirma credința, pentru a consemna realizările și faptele eroice, pentru a arăta dragostea în familie sau între prieteni și, uneori, pentru a spune o ultimă glumă, la pragul mormântului. Desigur, sunt și excepții, multe epitafuri romane având, de exemplu, și avertizări pentru potențialii profanatori⁸. În acest sens, este cunoscut epitaful lui William Shakespeare, fost dramaturg și poet englez, considerat cel mai mare scriitor al literaturii de limbă engleză. Astfel, putem citi pe mormântul lui: „*Bun prieten, pentru Dumnezeu, / Să nu sapi jos, în colbul meu. / Cui nu atinge: har cu cărca, / Blestem pe cine-mi mișcă hârca*”⁹.

Dovezile arheologice și elementele scrise și picturale demonstrează că memoriale funerare au fost elemente importante în cadrul societăților antice, cum ar fi egiptenii, grecii și romani.

Pentru reconstituirea istoriei religioase a poporului egiptean, inscripțiile funerare au avut un rol cu totul deosebit. Dacă urmărim capitolul numit „izvoare” dintr-o carte de egiptologie ne dăm seama că, aşa cum afirma regrettul pr. prof. univ. dr. Nicolae Achimescu, „nici un alt popor din lume nu dispune de atâtea *monumente arheologice* din antichitate ca Egiptul”¹⁰. Printre aceste vestigii arheologice, desigur, inscripțiile funerare au o pondere însemnată: texte din piramide, din sarcofage, din mormintele faraonilor din Valea Regilor etc.¹¹

⁷ Robert KASTENBAUN (ed.), *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying*, vol. 1, A-K, New York, Thomson Gale, 2003, pp. 265-266.

⁸ Penny COLMAN, *Corpses, Coffins and Crypts...*, p. 172; Epitaful lui William Shakespeare: „Good friend for Jesus sake forbear,/To dig the dust enclosed here./ Blessed be the man that spares these stones,/ And cursed be he that moves my bones.”; <https://www.williamshakespeare.net/william-shakespeare-epitaph.jsp>, accesat la data de 22.01.2020.

⁹ <http://horiagarbea.blogspot.com/2013/01/epitaful-lui-william-shakespeare.html>, accesat la data de 22.01.2020.

¹⁰ Nicolae ACHIMESCU, *Istoria și filosofia religiei la popoarele antice*, Editura Junimea, Iași, 1998, p. 34.

¹¹ Nicolae ACHIMESCU, *Istoria și filosofia religiei...*, pp. 34-35.

Grecii au folosit opt forme pentru a marca un mormânt: coloane rotunde, plăci dreptunghiulare, stele funerare (sculptate sau inscripționate), pietre în formă de altar, blocuri de piatră dreptunghiulare imense, vase de marmură, recipiente pătrate sau rotunde pentru cenușă și sarcophage (sicrii din piatră). Multe dintre aceste societăți timpurii foloseau iconografia sepulcrală sau utilizau scene frumoase, elaborate și detaliate sau panorame portretizând viața celui răposat, precum și diverse inscripții, ca de exemplu „adio”¹².

Romanii¹³ și-au îngropat morții în afara porțiilor orașului pentru a nu „polua” spațiul celor vii. Cel mai adesea, inscripțiile erau fixate pe exteriorul mormintelor pentru a informa trecătorul despre numele și viața decedatului. Lungimea acestora varia, de la câteva cuvinte, până la epitafuri cu întinderi considerabile, cu citate din operele scriitorilor clasici, cum ar fi Cato sau Seneca.

În mod tradițional, inscripțiile romane erau adresate *manelor*, spiritelor morților, despre care se credea că încă locuiesc în sau în jurul mormântului. După această formulă de început, adesea prescurtată DM (*Dis Manibus*), inscripțiile prezintau numele, vîrsta și alte informații despre decedat. În general, inscripțiile latine conțineau multe abbrevieri standardizate. *Vixit* (el/ea a trăit) era adesea prescurtat ca „vix”, iar *annis* (ani) era scurtat la „ann”. Multe dintre epitafurile pentru bărbați conțin și profesia lor. Pe unele inscripții este încă vizibilă vopseaua roșie originală care a umplut literele. Pe altele se vede vopseaua roșie strălucitoare care a fost adăugată mai târziu. A fost o practică obișnuită în secolul al XIX-lea de „a restaura” vopseaua roșie pentru a face inscripția mai atractivă pentru un potențial cumpărător.

În ceea ce privește datarea documentației despre monumentele funerare antice de pe teritoriul României, specialiștii spun că aceasta este mai bogată începând cu „sec. II și III d.Hr.”, cuprinzând totodată și varietatea și numărul cel mai mare de semne [...] și inscripții. Privite în ansamblu, monumentele funerare romane se dovedesc a fi rod al unei creații și gândiri complexe, îmbinare a arhitecturii cu sculptura și totodată ecou direct al filosofiei vremii cuprinsă în haina religioasă corespunzătoare, toate acestea reflectate

¹² Robert KASTENBAUN, *Macmillan Encyclopedia of Death...*, pp. 265-266.

¹³ <http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/latin-funerary-inscriptions/>, accesat la data de 13.01.2020.

împreună în expresia artistică și textul inscripției. Așa se face că îmbinarea între caracterul funerar străvechi al perpetuării memoriei defunctului și cel votiv este specifică epocii și, la fel, monumentelor funerare daco-romane. Obiceiul unei marcări asemănătoare a mormintelor a fost preluat și de creștini, astfel că din sec. IV-VI d.Hr. există numeroase stele purtând inscripții adaptate noii credințe, cu formulări și simboluri specifice, dintre care cele mai frecvente sunt chrismonul sau semnul crucii, cu decorație de obicei mai modestă și marcând morminte simple, ori cu lemn, țigle sau piatră, uneori în sarcophage și chiar în camere săpate în lut sau zidite, tencuite și pictate, ca la Tomis, Callatis, Noviodunum, Carsium etc. [...] Marcarea cu o cruce simplă (din piatră sau lemn) se datează în general mai târziu în Imperiul Bizantin, abia din sec. VII d.Hr., iar primele dovezi ale unor astfel de semne funerare sunt observate la noi prin sec. X-XI, în cazul unor morminte de la Basarabi, județul Constanța”¹⁴.

Interesant este faptul că, pe teritoriul vechii Dacii, inscripțiile de pe monumentele funerare atestă faptul că acestea sunt considerate bunuri sacre (*locus religiosus*), având un regim juridic aparte. De exemplu, moștenitorii de drept ai unui decedat puteau să nu primească și monumentul funerar al acestuia: *hoc monumentum heredes non sequetur* – H.M.H.N.S. (acest monument nu intră între bunurile ce revin moștenitorilor), dacă nu erau considerați de încredere pentru a împlini ritualurile funerare. În acest caz se instituia o fundație funerară¹⁵.

¹⁴ Eugen NICOLAE, Constantin PREDA (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei...*, p. 106; „Monumentele funerare conținând epitafuri (unele din ele în versuri) dovedesc existența unor preocupări literare (pe teritoriul Daciei romane). Se detașează o pătură de locuitori care cunosc operele scriitorilor clasici (Homer, Ovidiu, Vergiliu), receptivă la curentele filosofice ale vremii. Elemente noi de rit și ritual funerar (utilizarea sarcogagelor, introducerea de vase de cult în morminte, a monedelor-obol al lui Charon etc.), credințele despre «lumea umbrelor» se reflectă în inscripțiile funerare. Textul unei inscripții de la Tibiscum indică elemente de simbolism sideral de origine stoică: pământul ține trupul, numele (este pe) piatră, iar sufletul (se află) în aer” (Cf. Adrian BEJAN, *Istoria Daciei romane*, s.n., Timișoara, 1998, p. 114).

¹⁵ „În concluzie se poate susține că și în provincia romană Dacia preocuparea pentru asigurarea unui loc de veci și a perpetuării ritualurilor dedicate defuncților avea un caracter general, iar fundațiile funerare o atestă din plin, chiar dacă în Dacia este atestată numai o singură fundație de acest tip prin testamentul de la Sucidava, izvoarele epigrafice ne relevă și alte exemple. Este vorba de fapt de interdicția moștenirii monumentului funerar de către moștenitorii de drept prin formula *Hoc monumentum heredes non sequetur*. O astfel de interdicție nu poate avea alt scop decât acela de a asigura protecția legală a locului de veci în fața pretențiilor unor moștenitori necinstituiți, dar avea drept consecință instituirea unei fundații funerare, căci mormântul nu putea

De asemenea, în Dacia se observă „o grijă deosebită pentru îngrijirea mormântului și a monumentului funerar aşa cum reiese din epitafurile puse, grijă manifestată prin prisma concepției despre moarte. Se observă o atenție deosebită acordată realizării sacrificiilor de sărbătorile morților, sacrificii aduse fie de membrii familiei sau rude, fie de către moștenitor. Nerealizarea acestor sacrificii duce la amendarea și pierderea moștenirii în favoarea altcuiu [...]. Formulele de încheiere ale epitafurilor funerare completează atenția și grija de care defunctul se bucura din partea celor vii.”¹⁶

Inscripțiile funerare antice aveau o anumită structură, care cuprindea¹⁷:

- numele defuncțului (la nominativ, urmat de: *hic cubat/situs est*, sau la genitiv, după formula *Dis Manibus*);
- menționarea filiației, a locului de origine, a condiției de cetățean, a onorurilor ce i-au fost acordate, a calităților defuncțului¹⁸;
- prezentarea celui ce a ridicat monumentul (numele, legătura cu defuncțul, motivele), formule pentru protecția mormântului față de profanare¹⁹;
- salutul adresat defuncțului de către cei vii, precum și de cel mort trecătorilor.

Începând cu secolele al IV-lea și al V-lea, iar apoi în perioada medievală, în Țările Române, aşa cum arată Doina Filimon Doroftei, se manifestă

fi lăsat la voia întâmplării” (A se vedea: Alexandru STĂNESCU, „Despre formula H. M. H. N. S. Si atestarea fundațiilor funerare în inscripțiile latine din Dacia romană”, în: *Cumidava*, XXX, Editura Muzeul județean de istorie Brașov, Brașov, 2007, pp. 23-25; „Mormântul, acel *locus religiosus* avea o importanță deosebită pentru locuitorii Daciei provinciale, fiind considerat locul de veci, defuncții bucurându-se de o prețuire deosebită, atenție fără de care nu s-ar putea odihni în pace” (Nicolae HURDUZEU, *Concepția despre moarte reflectată în epitafurile funerare în versuri din Dacia Romană*, p. 4, <http://www.uvt.Ro/csiatim/portal/arheovest>, accesat la data de 13.05.2021).

¹⁶ Nicolae HURDUZEU, *Concepția despre moarte reflectată în epitafurile funerare...*, p. 4; Atalia ONIȚIU, „Între război și pace: monumentele funerare ale militarilor din Dacia romană”, în: *Arheovest*, vol. I, *Arheologie: Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, s.n., Timișoara, 2013, pp. 381-393.

¹⁷ Doina FILIMON DOROFTEI, „Elemente biblice în inscripțiile funerare în limba latină din țările române (1300-1800)”, în: *Text și discurs religios*, II, Secțiunea Traducerea textului sacru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, pp. 107-108.

¹⁸ Rodolfo LANCIANI, *Pagan and Christian Rome*, The Riverside Press, Cambridge, 1893, p. 194. „Multe epitafuri relatează viața decedatului; gradul din armată și campaniile în care a luptat; numele omului-de-război de care apartinea, dacă a slujit în marină; ramura comercială în care a fost angajat; adresa sediului său de afaceri [...]. Uneori, pietrele funerare prezintă o elocvență remarcabilă și chiar o simțul umorului”.

¹⁹ Rodolfo LANCIANI, *Pagan and Christian Rome...*, p. 194. „Oricine îmi strică mormântul sau îi fură podoabele, să vadă moartea tuturor rudele sale [...]. Avocații și cei cu ochii răi se țin departe de mormântul meu”.

o predilecție pentru inscripții funerare cu înțeles creștin²⁰, având și teme eshatologice (*hic pausat, hic requiescit, cuius anima resquiescat in pace*). Odată cu Renașterea se pune însă accentul pe virtuțile civice și intelectuale, făcându-se elogiu celui decedat, portretele ajungând chiar la biografii complete. De la sfârșitul secolului al XVI-lea, se conturează antiteza între lumea de aici și cea de dincolo, dar și multe alte idei creștine, folosindu-se termeni și sintagme biblice, patristice și liturgice: *Corpus habet tellus animam des sidera caela* (Sibiu 1590), *resquiescat in pace* (Cîmpulung, 1534), *expectans resurrectionem*, sau *mors Christi, uita nostra* (Sibiu, 1658) §.a.m.d.²¹

După cum susțin cercetătorii monumentelor funerare, în mediul orășenesc transilvănean, încă din secolul al XVI-lea, au apărut adevărate școli de autori de epitafuri, ale căror texte moralizatoare au avut un rol deosebit pentru evoluția practicii elogiu funerar²².

²⁰ „Inscripțiile medievale au avut, în imensa lor majoritate, un caracter religios. Rezultat firesc al unei spiritualități întemeiate pe dogmele creștine, acest caracter era determinat de funcția pe care inscripțiile o îndeplineau. Inscriptiile tombale, cele de pe pomelnice și cruci de piatră recomandau ajutorului divin pe morții sau viii ale căror nume le cuprindeau, la fel ca și inscripțiile de pe numeroasele obiecte cu funcții liturgice. Chiar și atunci când consemnau o împrejurare fără legătură vizibilă cu viața religioasă, cum ar fi amintirea unei victorii militare, fixarea unui hotar sau construirea unui pod, inscripția propriu-zisă era încadrată de formule religioase și textul era, de regulă, săpat pe o cruce de piatră” (Cf. Alexandru ELIAN apud Elena CHIABURU, „Considerații privitoare la raportul dintre epitafe și inscripțiile săpate pe lespezile funerare”, în: *Text și discurs religios*, nr. 3/2011, Lucrările Conferinței Naționale „Text și discurs religios”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, p. 101).

²¹ Doina FILIMON DOROFTEI, „Elemente biblice în inscripțiile funerare...”, pp. 108-115. Observațiile autoarei au la bază studierea a 430 de inscripții funerare în limba latină din Transilvania, datând din perioada 1300-1850; În Evul Mediu timpuriu inscripțiile și portretele dispar, iar mormintele devin anonime. Pentru marea majoritate a populației încrederea în supraviețuirea sufletului era mai importantă decât amintirea trupului sau faptele lipsite de importanță ale lumii pământene. Excepție faceau mormintele sfinților (devenite locuri de pelegrinaj) și mormintele unor mari personalități istorice. Această situație se menține până în secolele XI-XII. După această perioadă se produce o extindere a nevoii de comemorare de la marile personalități politice și ecclaziastice la oamenii de rând. Schimbarea se realizează extrem de lent, până în secolele XVII-XVIII, când se desfășoară momentul „marii schimbări” a atitudinilor în fața morții, impunerea unei *ars moriendi* de mare efect spectacular. Acum se generalizează monumentul funerar, care conferă un aspect monumental cimitirelor europene timp de trei secole; și astăzi acesta predomină ca arhitectură și ca simbolistică „decorativă” ce constă în motive picturale și sculpturale care se reproduc cu consecvență în aceeași arie de civilizație și de cultură confesională”. A se vedea: Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar, sursă pentru investigarea atitudinilor referitoare la moarte”, în: *Caiete de antropologie istorică*, nr. 1-2, Cluj-Napoca, 2004, pp. 233-234.

²² Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din Țara Moldovei și țările vecine...”, p. 115;

Astfel, inscripțiile de pe pietrele de mormânt, crucile funerare și cele comemorative, scrise în limba slavonă, română și greacă, în proză și în versuri, „cuprind informații de real interes istoric, biografic sau genealogic, oferă date despre evoluția limbii și despre erudiția alcătuitorilor. În plus, ceea ce numim generic lespezi funerare constituie dovezi de artă decorativă, reflectă dezvoltarea unor meșteșuguri și starea economică a exponenților societății care își permiteau să le pună. Nu întâmplător, subiectul a fost cercetat de-a lungul timpului de istorici, filologi, teologi și istorici de artă, iar contribuțiile sunt numeroase și variate”²³.

O analiză pertinentă a epitafului din spațiu românesc, din perioada regimului totalitar și în primii ani de după Revoluția din 1989, găsim la Mihaela Grancea, în articolul „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar, sursă pentru investigarea atitudinilor referitoare la moarte”. Cum este de așteptat, schimbările de structură care au avut loc în societatea românească au influențat și atitudinile și sensibilitățile față de moarte și, implicit, față de epitaful funerar: „Regimul totalitar communist a încercat să uniformizeze toate aspectele materiale legate de moarte, să-o «epureze» de spiritualitate. Discursul ateist despre moarte promovat prin formele instituționale ale politicilor culturale, printr-o nouă retorică funerară, prin impunerea unor standarde arhitecturale și cenzuri în ceea ce privește dimensiunile și calitatea monumentului funerar, prin politizarea ceremoniilor funerare ale liderilor politici, presupune minimalizarea sau chiar suprimarea elementelor creștine de cult (crucea, simbolurile creștine care semnificau intrarea în viața veșnică) și de tradiție funerară”²⁴.

Inițial, comunismul românesc, în conformitate cu ideologia sa, a dorit adoptarea incinerării ca episod esențial al ceremonialului funerar. Religia creștină a susținut de secole înhumarea ca ritual compatibil cu doctrina sau învățătura sa de credință. Astfel, impunerea incinerării ar fi adus câteva

²³ Elena CHIABURU, „Considerații privitoare la raportul dintre epitafe și inscripțiile săpate...”, pp. 101-102.

²⁴ Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 227; „Pe tot parcursul existenței sale, comunismul a încercat ocultarea morții, ignorarea unui fenomen ce împiedica brutal construirea unei societăți perfecte. Politizarea morții comuniste are o semnificație specială; ea este arma perfectă de eliminare a dușmanilor regimului și comunismul s-a folosit în exces de ea. Modul de funcționare al sistemului comunist făcea ca moartea liderului să fie singura posibilitate de alternanță la putere.”

avantaje puterii politice din vremea comunistă fiind un mesaj anti-eschatologic, preferat de materialismul triumfător, care minimaliza moartea individuală și realiza disoluția individualului în colectivitate. Epitaful funerar în cazul incinerării urmând a fi redus la textul minimal. Cu toate acestea, știm bine că incinerarea, cu mici excepții, nu s-a putut impune în societatea românească²⁵.

Monumentul funerar tradițional la românii ortodocși are drept element definitoriu crucea, „ea condiționează monumentul. În epoca totalitarismului comunist, în structura monumentală a mormântului, de multe ori crucii î se rezerva o mărime și un loc modest, mai ales în situațiile în care beneficiarul monumentului își edifica «locul de veci» încă din timpul vieții și nu dorea să-și afecteze statutul social (mai ales dacă era membru al nomenclaturii comuniste). Crucea lipsește de cele mai multe ori de pe mormintele decedaților care au ocupat funcții înalte în aparatul de partid și de stat, fiind înlocuită într-o primă fază [...] cu steaua roșie cu cinci colțuri”²⁶.

În perioada regimului comunist Stela funerară cunoaște, în mare, un proces asemănător. Ea cuprinde date despre defunct și câteva formule stereotipale cu referire la caracterul trecător al vieții, mai rar câte o frază consacrată din textele biblice de autoritate²⁷.

După 1989, toate transformările societății românești au determinat schimbări și în aspectul cimitirilor, reflectând diferența dintre cei bogăți și cei cu mai puține posibilități materiale. Astfel, au apărut cavouri ostentative ale noilor îmbogățiți, de multe ori de prost gust. Epitafurile cuprind și ele versificații modeste care trimit de regulă la caracterul excepțional al decedatului sau felul în care și-a sfârșit viața. „Inscripția funerară este mai degrabă expresia unei emoționalități de factură universalistă, reflectând un imagine funerar primar și banalizat prin clișee care reduc câmpul reprezentării. Aceste ultime peisaje de cultură funerară (îndeosebi apariția aşezămintelor de tip «Funerar Home») sunt relevante nu numai pentru evoluțiile sociale din

²⁵ Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 233; „La nivelul cotidian, administrația comunistă încearcă impunerea unui model funerar, iar populația reacționează instinctiv. Se realizează o combinație de funeralii, publice și private. Primele constau în expunerea scrierii în spațiul public, prezența «tovărășilor» lângă catafalc, ținerea unor discursuri omagiale atente la tematica politică. Secvența finală a înhumării este privată. Familia își reintra în drepturi, se desfășura un ritual religios îndeplinit de preoți.”

²⁶ Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 234.

²⁷ Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 227.

ultimii ani, dar și pentru instituționalizarea thanatofobiei, ce presupune nu excluderea morții, ci efemerizarea ei”²⁸.

III. Tipuri de epitafuri

Existența epitafului, a inscripției de pe mormânt sau a memorialului în amintirea unei persoane decedate, are o varietate de motive și se exprimă într-o multiplicitate de forme. Unele studii moderne, în funcție de conținutul lor, împart epitafurile în cinci categorii: de durere, religioase, patriotice, istorice și umoristice²⁹. Iată, câteva exemple: „*Inima mi-i îngropată / Lângă tine în mormânt, / Iar ființa-mi te tot cătă, / Scumpă mamă pe pământ. / Și o rază de speranță, / De-mi mai poate străluci, / E că într-o altă viață, / Eu cu tine-n veci voi fi*” (Cimitirul Eternitatea din Iași); „*Dumnezeu să-i odihnească în grădina Împărăției sale veșnice*” (Epitaf de pe crucea pr. prof. univ. dr. Dumitru Stăniloae, Cimitirul Mănăstirea Cernica, București); „*Celor de azi și mâine / De dragul pentru țară, / De neam și de popor, / Am înfruntat în viață, / Necazuri multe, nor. / Azi am uitat de toate / Când vedem că și voi/Trăiți aceleași doruri / Ce le-am trăit și noi*” (Cimitirul Brebu, Prahova); „*O piatră dar pre cine ascunzi supt tine / În sânrile pământului aşa foarte bine? / Prea-slăvită auzire pre Theodor Pallade / Acel slăvit putearnic, carele aicea șade, / Pre Marele-Vistiarnic cela a patriei sale / Tuturor fililor săi lăsând nu puțină jale...*”³⁰ (Biserica Sfântul Sava din Iași); „*Aici zace Păstorel, / Suflet bun și spirit fin. / Când mai treceți pe la el, / Nu-l treziți, că cere vin*” (Epitaf de pe crucea lui Păstorel Teodoreanu, Cimitirul Bellu, București).

Cercetătorii care au aprofundat problematica epitafurilor le clasifică și după alte criterii. Astfel, Mihaela Grancea și Eric Csapo consideră că acestea pot fi împărțite după: „felul în care este reprezentată moartea (moartea nivelatoare, moartea salvatoare, moartea dorită, moartea romantică, moartea văzută precum somn); sistemul afirmării afectelor familiale (moartea exemplară – elogierea rudenilor din perspectiva iubirii, devotamentului și respectului; elogierea personalităților politice prin precizarea funcțiilor deținute; elogierea personalităților culturale prin sublinierea calităților acestora; elogierea

²⁸ Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 235.

²⁹ Penny COLMAN, *Corpses, Coffins and Crypts...*, p. 174.

³⁰ Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din țara Moldovei și țările vecine...”, p. 118.

eroilor și după atitudinile supraviețuitorilor – atitudini reținute; acceptarea morții, refuzul morții persoanei iubite; regretul manifestat față de dispariția unui om politic sau de cultură; reflecții asupra propriei morți); modul în care apare sau nu exprimată credința în post-existență (predominarea perspectivei religioase, manifestarea directă a credinței în Lumea de Dincolo; exprimarea acestei credințe prin formule literare și plastice metaforice; exprimarea perspectivei științifice față de moartea trupului)”³¹.

Alina Felea, de asemenea, consideră că epitafurile pot fi clasificate și astfel: „1) după forma literară a expunerii; 2) volumul informației; 3) epitafuri care au la bază un profund sentiment de afecțiune familială, inclusiv cele pregătite din timp de persoană și însuși; 4) conform formelor subiectului naratiunii epitafului; 5) după genul decedatului; 6) după vârstă decedatului; 7) după starea socială a decedatului etc.”³²

Specialiștii, după cum s-a arătat, consideră că inscripțiile de pe pietrele funerare sunt „o contribuție importantă la istoria națională, izvoare valoroase de studiu al mentalității epocilor, al lingvisticii și folclorului. În formă scurtă sau desfășurată, epitaful poartă în sine informații apreciabile pentru diverse domenii: istorie, etnologie, sociologie”³³.

Marcajele de pe mormânt au rolul, în cele mai multe cazuri, de a furniza informații despre decedat, de a comemora și de a transmite un mesaj celor vii. În secolul XXI, majoritatea pietrelor funerare conțin informații biografice despre cel înmormântat: numele decedatului, data nașterii și data morții. Pe lângă aceste informații, multe persoane includ o inscripție în versuri sau în proză. Există în mod clar un aspect memorialistic conținut în unele epitafuri. De exemplu, pe mormântul reformatorului american Susan B. Anthony scrie „*Libertate, umanitate, justiție, egalitate*” iar epitafurile soldaților uciși în război includ adesea inscripții precum: „*și-a dat viața pentru țara sa*” sau „*a murit în slujba țării sale*”. O altă funcție a epitafurilor este încercarea de a realiza o nemurire simbolică, prin transmiterea unui mesaj către cei vii. Unul dintre cele mai cunoscute epitafuri afirmă: „*Amintește-ți, prietene, care treci pe aici /*

³¹ Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din țara Moldovei și țările vecine...”, pp. 115-116; Pentru un rezumat al realizărilor Istoriografiei Române referitoare la epitafuri vezi articolul autoarei citate: „Epitaph in Romanian, Russian, Polish and Lithuanian historiography”, în: *Codrul Cosminului*, XIX, 2013, nr. 1, pp. 7-24.

³² Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din țara Moldovei și țările vecine...”, p. 116.

³³ Alina FELEA, „Unele categorii de epitafuri din țara Moldovei și țările vecine...”, p. 115.

*Așa cum ești tu am fost și eu odată / Așa cum sunt acum, cu siguranță vei fi și tu. / Fii pregătit să mă urmezi*³⁴.

În funcție de cultura în care a trăit decedatul, epitaful poate adopta mai multe forme, de la cele religioase la cele umoristice. Unele dintre cele mai comune epitafe conțin un singur rând, cum ar fi: „*Du-te, nu te vom uita*”, „*Odihnește-te în pace*” și „*În amintirea lui...*”. Multe epitafuri conțin o temă religioasă care subliniază bucuria și comuniunile viitoare din cer: „*Doamne, întinde-mi mâna Ta*”, „*Doamne, primește-mă în Împărăția Cerurilor*”. Spre deosebire de mesajele religioase, epitafurile pline de umor se concentreză mai mult asupra modului în care a murit cineva sau asupra relațiilor cu cei vii, cum ar fi: „*Ti-am spus că sunt bolnav*”, „*Ai plecat, dar nu te-am iertat*”, „*Iată, un tată de douăzeci și nouă de ani, care ar fi făcut mai mult, dar nu a avut timp*” etc.

Obiceiul de a folosi epitafuri lungi, fie ele religioase sau pline de umor, nu a fost practicat pe scară largă în Statele Unite, aşa cum a fost în Europa. Mai mult decât atât, epitafurile din secolul al XXI-lea sunt mult mai simple decât cele din trecut. Chiar dacă practica epitafului cu o întindere mai mare a căzut în dizgrație, există încă dorința de a avea unele informații despre decedat. De exemplu, un inginer de software a realizat o piatră de mormânt cu baterie solară și cu un senzor. Atunci când un vizitator se apropie de piatra funerară, se declanșează un dispozitiv și pe ecran rulează un filmulet cu informațiile biografice, genealogia și/sau sentințe morale, împreună cu imagini ale persoanei decedate. Cu toate că, în general, o astfel de metodă nu este utilizată pe scară largă, există și alte modalități prin care tehnologia continuă să influențeze realizarea epitafurilor. Există numeroase site-uri web care propun diverse epitafuri considerate semnificative pentru cei care și le planifică înainte de moarte sau doresc să comemoreze pe cineva drag sau chiar texte funerare pentru animale de companie. O altă implicare a modernității în problematica epitafurilor este vizibilă prin construirea unor website-uri cu astfel de mesaje, care sunt stocate pe *internet* și care pot fi accesate numai după moartea celui care le-a scris. Toate aceste noi forme de epitafuri facilitează furnizarea de informații despre decedați, comemorarea vieții lor și transmiterea de mesaje pentru cei vii³⁵.

³⁴ Robert KASTENBAUN, *Macmillan Encyclopedia of Death...*, pp. 265-266.

³⁵ Robert KASTENBAUN, *Macmillan Encyclopedia of Death...*, pp. 265-266.

Din ce în ce mai mult, în zilele noastre, firmele de pompe funebre sau cele specializate pentru edificarea monumentelor funerare, sunt și cele care propun familiei persoanelor decedate „modele” de epitafuri pentru a fi inscripționate pe mormânt. Aceste propunerii sunt foarte diverse și numeroase (pentru mamă, tată, soț, soție, copil etc.). De exemplu, un site specific poate propune mii de astfel de epitafuri cuprinzând, versuri scurte și alte texte de adio dedicate ruedelor și prietenilor celor trecuți la cele veșnice, subliniind că folosirea acestora sunt o expresie a sentimentelor și a respectului nostru pentru persoana decedată. Aceste cuvinte gravate pe un monument de granit sunt considerate a fi ultimele gânduri pe care familia le adresează decedatului și de aceea trebuie să fie alese cu grijă³⁶.

Poate cele mai cunoscute epitafuri din România sunt cele din cimitirul maramureșean Săpânța, având un necontestat ecou internațional. „Imaginea înfloratelor cruci albastre din Cimitirul Vesel de la Săpânța a depășit de multă vreme spațiul românesc. Și nu atât culorilor vesele care împodobesc însemnele funerare se datorează celebritatea cimitirului, cât versurilor populare scrijelite pe lemn, care dezvăluie, scurt și cuprinzător, traseul vieții celui răposat”³⁷. Spre exemplu, un epitaf de la Săpânța menționează: „*De moarte nu m-am temut, / de toate mi-am pregătit - / cruce și copărășău. / Am trăit, le-am văzut eu, / și de pomană m-am dat / la văduvi și orfani din sat / le-am dat palincă și colac. / Dacă mor, să fiu iertat / Doară ei cât vor trăi / Pe mine m-or pomeni*”³⁸.

Cimitirul Vesel, căci aşa mai este numit cimitirul din Săpânța, nu este numai unul de factură psihologică ci și filosofică. La finalul vieții mulți au ajuns la concluzia că „tot ce i-a animat în viață: acumularea averilor, petrecerile și obținerea statutului social, toate au fost numai deșertăciuni. Profilul spiritual al săpânțenilor este structurat pe următoarele coordonate: Omul, Timpul și Dumnezeu. Necrologul de pe cruce prezintă omul, timpul are două dimensiuni, una climaterică și una religioasă iar Dumnezeu este omniprezent. Locuitorii satului au acceptat ideea lui Pătraș de a le comemora moartea și viața în această manieră din dorința de a partaja împreună un set de valori morale cum ar fi: adevărul, dreptatea, credința creștină, etosul pentru muncă etc. Astfel, fiecare defunct contribuie la construirea unei identități,

³⁶ <https://www.memorie.md/epitafel/>, accesat la data de 13.01.2020.

³⁷ Roxana MIHALCEA, *Crucile de la Săpânța*, Editura All, București, 2017, p. 9.

³⁸ Roxana MIHALCEA, *Crucile de la Săpânța...*, p. 68.

colective, el se identifică cu mediul natural de populare pe care ulterior l-a modelat conform propriilor credințe și practici materiale sau imateriale”³⁹.

Cu un impact important pentru cititor sunt și epitafurile care preiau texte din Sfânta Scriptură, deși, din păcate, acestea sunt destul de puțin prezente în cimitirele actuale⁴⁰: „*Eu sunt învierea și viața; cel ce crede în Mine chiar dacă va muri, va trăi*” (Ioan 11, 25); „*Ca tot cel ce crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică*” (Ioan 3, 15); „*Veniți la Mine toți cei osteniți și împovărați și Eu vă voi odihni pe voi*” (Matei 11, 28); „*Fii credincios până la moarte și îți voi da cununa vieții*” (Apocalipsa 2, 10) etc.

Scrierea propriului epitaf poate fi un exercițiu profund de meditație asupra vieții, în care să se concentreze definiția unei vieți, identitatea pe care o dezvăluim trecătorilor: „*Se odihnește aici, tăcut și uitat, / Cel care în viață a trăit o mie și una de morți. / N-ai vrea să știi nimic despre trecutul meu. / A te trezi înseamnă a muri. Nu mă treziți!*” (arealul cultural mexican). Momentul de recapitulare a existenței - de păstrare a momentelor revelatoare, importante pentru noi și reverberante pentru alții - are loc într-un moment al conștientizării existenței ca o spirală de cicluri ce se închid pentru ca altele noi să se deschidă⁴¹.

Pentru un creștin, înțelesul pe care poate să-l aducă în viață lui dorința și preocuparea scrierii unui epitaf pentru el însuși sau pentru altcineva este foarte apropiat, până la identificare, cu gândul la moarte (*memento mori*), în legătură cu care tradiția creștin-ortodoxă a dezvoltat o întreagă teologie. Pomenirea morții îl trezește pe om din îndelungatul somn al păcatului („*În tot ce faci adu-ți aminte de sfârșitul tău și nu vei păcătui niciodată*” – Cartea Înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah, 7, 38) și îl desprinde de cele materiale, chiar și de cele mai intime constrângeri, aducând în suflet nevoia absolută de nemurire.

IV. Concluzii

Deși rolul istoric și cultural al epitafurilor din zilele noastre a scăzut, acestea rămân în continuare o expresie a sufletului uman, a credinței acestuia

³⁹ Mărioara PAȘCU, „Cimitirul Vesel din Săpânța – un cimitir psihologic?”, în: *Memoria Ethnologică*, nr. 50-51, ianuarie – iunie, 2014 (an XIV), p. 97.

⁴⁰ <https://www.loveliveson.com/epitaph/#bibleversesforheadstonesanchor>, accesat la data de 13.01.2020; Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 236.

⁴¹ Gabriela TOMA, *Reprezentări tanatologice în spațiul românesc și în cel mexican: o abordare transdisciplinară*, teză de doctorat, 2015, Cluj-Napoca, p. 155.

privitoare la viața veșnică și un mod prin care omul de astăzi poate lăsa după moarte o lumină în urma lui semenilor și prin cuvântul care străjuiește mormântul său. Epitafurile au, de asemenea, calitatea ca, împreună cu alte izvoare, să creeze o imagine completă a atitudinilor oamenilor față de moarte.

O concluzie importantă, ușor de verificat printr-o vizită într-un cimitir, referitoare la epitafurile recente, enunțată de unii cercetători contemporani, este acea că, din păcate, prea puține dintre ele sunt expresii ale trăirii creștine⁴², excepția constituind-o inscripțiile care aparțin familiilor de preoți și creștinilor practicanți. Acest lucru trebuie analizat mai cu atenție de cei care pot aduce o nouă abordare creștină a acestui tip de discurs religios funerar cu un pronunțat rol misionar.

Pentru creștini epitaful poate fi o formulă a credinței în Înviere („*Aștept învierea morților și viața veacului ce va să vie...*”, Crez), exprimată prin rugăciunea pentru cei adormiți („*Doamne odihnește cu dreptii pe adormiții robii Tăi...*”, Slujba înmormântării), un reper al efemerității vieții de pe pământ („*Că trece viața noastră și ne vom duce...*”, Psalmul 89, 12), pedagogie pentru viață în Hristos, un model de urmat pentru acei oameni care mai au șansa de a reanaliza raporturile lor cu Divinitatea și modul în care viața poate să le ofere, prin trăirea credinței, speranța întâlnirii cu Dumnezeu după moarte.

Summary: The epitaph: a thanatological element

Since prehistoric times, burial grounds (of persons either cremated or buried, in either individual or collective graves) have been visibly marked. Thus, level ground was marked with wooden or stone distinctive signs, or at times with tumuli. For hundreds, or even thousands of years, the epitaphs held an important part in the ritual of death. Before the emergence of written language or the adequate tools for sculpture and carvings, graves were rudimentary marked. Later, people developed the ability of employing symbolic language, and used a sharp stone to carve the initials of the deceased person into the gravestones.

For thousands of years, epitaphs were written in order to record biographical data of the deceased person, or historical events, in order to express pain, to assert

⁴² Mihaela GRANCEA, „Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar...”, p. 234.

faith, or to document heroic deeds and achievements, to demonstrate the love of family or friends or, at times, to deliver one last jest, from beyond the grave.

In Dacia, tombs and funerary monuments were carefully tended to, as demonstrate the epitaphs that have been identified. This concern is accounted for by our ancestors's attitude towards death, regarded as a threshold to be crossed by the souls of the deceased, which do not perish, but endure. Special attention was attached to the sacrifices performed on feast days dedicated to the deceased – sacrifices offered either by family members/ relatives, or by heirs.

The inscriptions on slabs, as well as funerary or memorial crosses, written in Slavonic, Romanian or Greek, in prose or verse, contain information of great historical interest, biographical or genealogical data, offer insights into the evolution of our language and the education of their authors. Not coincidentally, they have been investigated by historians, philologists, theologians and art historians, and contributions have been numerous and varied.

Epitaphs in the Romania of the totalitarian regime and the first years after the Revolution of 1989, reflected the structural changes in our society. The communist totalitarian regime attempted to uniformize all material aspects related to death, to devoid it of spirituality. The atheist discourse on death entailed the imposition of architecture standards and censorship of the dimensions and quality of funerary monuments. It was also attempted to minimize or even suppress Christian elements, such as the crosses planted on graves – a defining element to Orthodox Romanians' burial places.

The presence of an epitaph – the inscription on a gravestone or a memorial for a deceased person, has various reasons and is expressed in multiple forms. Currently, funeral companies specializing in funerary monuments propose to the families of the deceased „templates” or models for epitaphs to be inscribed on the gravestone.

Although the historical and cultural role of epitaphs is less important today, they remain an expression of the human soul, of the beliefs regarding the afterlife, and a way for today's Christians to leave behind, after their death, a light for their fellow people by means of the words accompanying their graves.